

Cetl, Jiří

Pozitivismus a marxistické myšlení : příspěvek k historii jejich konfrontace v moderní české kultuře

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. B, Řada filozofická.
1981, vol. 30, iss. B28, pp. [7]-18

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/106841>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

J I Ř Í C E T L

POZITIVISMUS A MARXISTICKÉ MYŠLENÍ

Příspěvek k historii jejich konfrontace v moderní české kultuře¹

Osvětlení historických forem a prohlubujících se projevů antagonismu mezi jednou z vůdčích tradic českého buržoazního myšlení, pozitivismem, a postupně se utvářející tradicí nového duchovního hegemonu české společnosti, marxistickým myšlením, — je důležité nejen pro pochopení úlohy českého pozitivismu, ale i celé závěrečné epochy českého buržoazního myšlení. Protože to mimo jiné předpokládá sledovat, jakým způsobem pozitivismus ovlivnil či předznamenal nástup a vítězství marxistické orientace u nás, je to nesporně důležité i pro dějiny českého marxistického myšlení a konec konců i pro naši filozofickou a ideologickou současnost.

Jako filozofické a ideologické postoje jsou marxismus a pozitivismus svým teoretickým obsahem i třídním smyslem neslučitelné a protikladné. Tak byly formulovány a míněny svými tvůrci i autentickými představiteli a tak je jim třeba také rozumět. Vždyť i když mohla v buržoazním myšlení po jistou dobu platit falešná představa, že marxismus lze přiřadit k pozitivismu, ne-li mu dokonce podřadit,² evidence principiální rozdílnosti nemohla uniknout ani vědomí buržoaznímu, nemluvě o tom, že v rámci marxistické tradice byla od počátku jašná a byla stále znovu prokazována.³

¹ Stať je úryvkem z větší práce o českém pozitivismu; to způsobuje, že dané téma tu není zpracováno všestranně — zhodnocení forem konfrontace českého pozitivismu a marxistického myšlení tu slouží zejména k osvětlení některých stránek české pozitivistické tradice.

² Jako jeden z prvních formuloval tuto představu T. G. Masaryk, který přímo mluvil o „pozitivismu“ a „pozitivistickém materialismu“ Marxe a Engelse (viz *Otázka sociální I*, 1898, zvl. část 2, kap. 2.). Později se tvrzení o spřízněnosti marxismu s pozitivismem objevují jen sporadicky a spíše jen jako shledávání shod v dílčích úřech. Např. však ještě i G. Wetter se zmiňuje o domnělém vlivu francouzského pozitivismu na Marxe a o dvojí příbuznosti marxismu a pozitivismu — v antimetafyzické tendenci a v údajné snaze marxismu popřít samostatnost filozofie a identifikovat ji se speciálními vědami.

³ Odmítnutí pozitivismu (v širokém smyslu) anticipačně vyjádřila již raná Marxova kritika „nekritického pozitivismu“ jako „filozofického zrušení a znovunastolení dané empirie“, byť byla míněna jako výtka Hegelovi a idealismu (viz např. *Ekonomicko-filozofické rukopisy z r. 1944*, Praha 1978, s. 116); dále je v kritice pozitivizujícího scientismu, relativismu a agnosticismu konkretizuje B. Engels (*Anti-Dühring*

To ovšem neznamená, že se ona principiální rozdílnost manifestující se nejprve v rozměru obecných duchovních dějin musela v rozměru našich národních dějin projevit ihned a naráz. Předpoklady k bezprostřední konfrontaci marxismu a pozitivismu se tu vytvářely teprve postupně; zejména jejich konfrontace v rovině teoretickofilozofické tu byla možná teprve od určitého historického momentu.

Proto také odpověď na otázku, jak český pozitivismus předznamenal proces pronikání a přijetí (resp. pak i uplatnění) marxistického postoje u nás, tj. jaké naladění pro něj připravil, musíme nejprve hledat za hranicemi teoretického filozofování v jeho přesazích do obecného vědomí české společnosti, v jeho ideologických implikacích, v jeho vlivech na mentalitu a sociální psychiku. A to nejen proto, že marxismus k nám nepronikal a neformoval se — v důsledku toho, že není „jen filozofií“, ale i pro specifické podmínky a obtíže našeho vývoje⁴ — jako filozofická teorie, nýbrž i proto, že ani český pozitivismus nebyl a ani nechtěl být jen filozofickým směrem.

1

Český pozitivismus neobyčejně široce ovlivňoval vědomí české společnosti v závěru její buržoazní epochy. Třeba akademicky pěstován, nebyl jen akademickou filozofií, nýbrž snad prvním filozofickým směrem, který nabyt u nás všenárodního významu.⁵ Spoluformoval především vědomí inteligence, pokud se vymanila z vlivu náboženství (a snad ji i pomáhal z tohoto vlivu se vymaňovat) a zejména prostřednictvím učitelstva a pomocí osvícensky laděného osvětářství a „lidovýchovy“ zasahoval do širokých kruhů — patrně i dělnických. V této souvislosti byl často vyslovován názor, že český pozitivismus se stal jakousi „skoro národní filozofií českou“ (Fajfr), že se „přiblížil naší duši“ jako jakýsi „světový názor moderního Čecha“ (Tvrdý) nebo přinejmenším, že „podivuhodně dobře odpovídá duchovní situaci vrstev národních, utvořivší se na sklonku minulého století“ (Popelová).⁶

Odhlédneme-li tu od přespřilíšných absolutizací, neujde nám, že ve vědomí naší společnosti lze od určitého okamžiku nalézt sice jen obtížně exaktně uchopitelný, avšak přece nesporný tvar jakési mentality, která

a *Dialektika přírody*). Explicitně — třeba jen příležitostně — se o pozitivismu a o Comtovi vyslovil velmi kriticky ve své korespondenci jak Marx (viz jeho slova o „podělaném pozitivismu“, 1866), tak Engels (viz jeho poněkud příliš jednoznačné odhalení Comta jako plagiátora Saint-Simona, 1895). Marx a Engels ovšem ucelené kritické pojetí pozitivismu nepodařilo. K tomu dospívá až Lenin. Jestliže jeho kritika pozitivistické metodologie a sociologie narodníků (viz zvláště spis *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům*, 1894) odhaluje protimarxistický charakter postojů přiřaditelných ještě ke „starému“ pozitivismu, kritika machismu a machistického revizionismu (*Materialismus a empiriokriticismus*, 1909) pfinášá již ucelenou kritiku druhé fáze vývoje evropského pozitivismu.

⁴ O těchto specifických podmínkách viz I. Dubský-S. Strohs: *Marxistická filozofie v českých zemích, Filozofie v dějinách českého národa*, Praha 1958, zvl. s. 236–250.

⁵ Viz např. Jiřina Popelová: *Filozof František Krejčí*, Praha 1944, s. 5 a násl.

⁶ Tamtéž, s. 6.

vykazuje jistou afinitu s pozitivismem, ba jisté pozitivistické, pozitivizující nebo alespoň kvazipozitivistické momenty. Tento jakýsi „český rozum“ (jak se poprvé pokusil nazvat tento postoj a mentalitu Karel Havlíček ve sporu o „bytí nebo nebytí německé filozofie v Čechách“) lze pak zhruba — v jakémnsi ideálním typu — charakterizovat asi takto: Vyznačuje se střízlivostí, věcností a nechutí podléhat iluzím; jakýmsi pozemšťanstvím a životním realismem; odporem ke spekulaci a úctou k vědění jako k záruce pokroku; úsilím o sekularizaci a laicizaci životních a mravních hodnot. Stejně však nutno tuto mentalitu charakterizovat tím, že se ona její střízlivost atd. stává lehce skepsí a neschopností citového vznětu; že pozemšťanství atd. znamená současně přízemnost, opatrnictví; že rubem odporu ke spekulaci a úcty k vědění je povrchnost, neschopnost transcendovat dané, stejně jako rubem oné sekularizace a laicizace je jen plochý antiklerikalismus. Tuto mentalitu nejen lze vyjádřit takto obojím způsobem — teprve v tomto dvojakém vyjádření se přibližujeme k jejímu postizení.

Tuto mentalitu lze nazvat mentalitou pozitivizující, ovšem za předpokladu, že tím nebude prohlášena za přímý výtvar pozitivismu; protože konečkonců žádná filozofická teorie — třeba nejuplněji dopracovaná do životních postojů — není s to stvořit pocity, nálady, nezdůvodněné hodnotové orientace atd. — třeba by byly seberelevantnější světově názorově. Totiž není je s to stvořit z ničeho. A tak i když český pozitivismus ji nevytvořil, přece ona pozitivizující mentalita k němu patří, a tím spíše pak ji musíme brát v úvahu při hledání souřadnic pronikání marxismu k nám. Pozitivismus této mentalitě „přišel vhod“, mohla se jím cítit potvrzována a prohlubována; a ona zase „byla vhod“ pozitivismu, protože s odvoláním na ni se mohl pokládat za „národní filozofii“. Dodejme jen ještě, že šlo výrazně o mentalitu maloburžoazní (tedy jev nikoli specificky český, přece však přistřížený na míru situace těchto našich vrstev na sklonku monarchie).

Bylo by značně obtížné v rámci těchto úvah přesněji určit míru a šíři vlivu maloburžoazní pozitivizující mentality na naši dělnickou třídu. Lze jej však nejen předpokládat; je přímo potvrzen jistými obtížemi procesu proměny našeho proletariátu z třídy o sobě v třídu pro sebe, obtížemi ideologického vyzrávání a procesu spojení hnutí s teorií, které trvaly prakticky až do vzniku KSČ. Tato mentalita se totiž nepochybně stala jakousi nereflektovanou základnou pozitivizujících a naturalizujících tendencí, kterými byly poznamenány počátky teoretického úsilí našeho dělnického hnutí, třebaže se ovšem tyto tendence — vedle teoretické slabosti — rezultovaly z vlivů druhé Internacionály (patrně zvláště Kautského). Tím více se pak o tuto mentalitu může opřít reformistický revizionismus, který již vědomě (např. u Modráčka) směřuje ke spencerovskému evolucionismu.⁷

A tak je zřejmé, že pozitivismus jako teoretická filozofie i jako pozitivizující

⁷ Viz I. Dubský-S. Strohs: *Marxistická filozofie v českých zemích, Filozofie v dějinách českého národa*, Praha 1958, s. 240–250. Zde je také parafrázován soud Togliattiho o kautskyánském socialismu: od evolucionismu a později od pozitivismu převzal téměř metafyzickou koncepci vývoje lidské společnosti, čímž spěl k jalovému fatalismu: od kapitalismu se k socialismu přejde přírodním zákonem, tak jako se dospělo od opice k člověku, od původních mlhovin k systému hvězd a planet (s. 246).

zující mentalita — přes své některé domnělé afinity k marxismu jako odmítání fideismu, mystiky, iracionalismu a plédování pro „vědu“ a „pokrok“ nebyl příznivou půdou pro přijetí marxismu, ba ztěžoval je a umožňoval jeho deformace.⁸ Cesta k marxistické orientaci mohla tedy vést i u nás jen skrze teoretické překonání pozitivismu i praktické překonání pozitivizující mentality (tak jako v Rusku, kde zakotvení marxismu předpokládalo spolu s odmítnutím nacionaliství překonání pozitivistických metodologických a světonázorových principů i machistickopozitivistického revizionismu).⁹ Situace u nás však byla jiná než v Rusku. Byla otázka, kdy a do jaké míry si úkol překonat pozitivismus české myšlení uvědomí a kdy bude pro něj dostatečně zralé. A tak po jistou dobu se antagonismus pozitivismu a marxismu ve vědomí naší společnosti výrazněji neprojevoval. Do jisté míry ani ze strany pozitivismu.

2

Samu existenci marxismu zaznamenal český pozitivismus teprve od epochy Krejčího, tedy poté, když na něj byl upozorněn kritikou Masarykovou (*Otázka sociální*, 1898). Je třeba říci, že v tomto smyslu zůstanou čeští pozitivisté masarykovci, marxismus bude pro ně Masarykem definitivně zhodnocen a Masaryk v tomto směru zůstane pro ně natolik autoritou, že nebudou pociťovat nutnost se s marxismem původním způsobem vyrovnávat, ba ani nutnost jej studovat.

Je příznačné, jak např. František Krejčí líčí místo a povahu marxistické filozofie ve svých základních filozofických spisech. Ve filozofii přítomnosti zcela přejímá Masarykovu tezi o „křizi marxismu“, jež prý je důkazem, „jak vedlejší úlohu v celém hnutí socialistickém hraje teorie filozofická“; a to je prý důvodem, proč „světový názor socialistů“ nezačleňuje do filozofie přítomnosti.¹⁰ Ve spise *Filozofie posledních let před válkou* pak Krejčí své vidění marxismu poněkud rozvádí, stále ovšem ve smyslu Masarykově. Soudí, že historický materialismus „je typický příklad naturalismu: rozšíření platnosti zákonů přírodních na jevy společenské způsobem nevědeckým, tj. neempirickým“. Hmotné podmínky podle jeho názru určují duševní život jednotlivce i společnosti, „avšak závislost ta není jediným činitelem dějinným; síly přírodní nejsou jediné motory života společenského. Jsou tu také síly duševní, jako vedle přírody psychy, vedle hmotného života duševní“. Proto prý — „historický materialismus jest neschopen vznítiti a živiti v člověku cit mravní závaznosti a libovůli podříditi vyšším ohledům společenského celku. Historický materialismus vede k etickému materialismu v onom zlém smyslu, v němž znamená znehodnocení mravních ideálů.“¹¹ Tyto výtky — působící z péra Krejčího poněkud ko-

⁸ Není paradoxem, že právě svými domnělými afinitami k marxismu je pozitivismus marxismu nebezpečný. Je příznačné, že pro Lenina (jako předtím pro Engelse) je pozitivismus aktuálním nebezpečím tam, kde se pokouší proniknout do horizontu vědomí revolučního hnutí.

⁹ Viz Leninovy práce citované v pozn. 3.

¹⁰ *Filozofie přítomnosti*, Praha 1904, s. 437–438.

¹¹ *Filozofie posledních let před válkou*, Praha 1918, s. 21–22.

micky, povážíme-li, že tu historickému materialismu vytýká právě to, co jsou slabiny jeho vlastního názoru — svědčí o nedostatku hlubší znalosti marxismu; vyjadřují však postoj, jehož se český pozitivismus nikdy nebude moci zbavit.¹²

Na druhé straně je však třeba konstatovat, že odmítání teorie marxismu, třeba jakkoli ploché, nepřerůstá nikdy v českém pozitivismu do anti-marxistických tažení a kampaní. Marxismus nebyl pro český pozitivismus nikdy „hlavním nepřítelem“ — tím byl ve filozofii „idealismus“ (tj. i iracionalismus, mysticismus atd.) a v ideologii nejprve klerikalismus a „rakušáci“, později stále víc a více antidemokratismus a fašismus. Čeští pozitivisté stáli plně na půdě buržoazní ideologie a politiky,¹³ masarykovství apod., ať už politicky náleželi k realistům, k pokrokové straně nebo ke straně českých socialistů, podléhali různým politickým iluzím a naivitám,¹⁴ avšak jako upřímní demokraté prožívají nejedno rozčarování z realizace buržoazní politiky, kterou podporovali, a snad i hledali cesty za její hranice. Názorný je přitom zejména případ Krejčího, který od sklonku dvacátých let neváhá statečně vystupovat proti politice buržoazního Československa a přibližuje se levici.¹⁵ I když případ Krejčího je patrně nejvýraznější, vyjadřuje politickou tendenci, která platí různou měrou i pro ostatní české pozitivisty, zejména pak v době ohrožení fašismem. Jasně to ukazuje osud Josefa Tvrdého, který statečně položil život v Mauthausenu.

Samozřejmě: tento progresivní vývoj politických postojů a sympatií českých pozitivistů nevedl k proměnám východisek nebo k odstraňování mezi českého pozitivismu jako teorie a ideologie. Takže to nezbavovalo marxistické myšlení povinnosti se s českým pozitivismem vyrovnat.

3

To bylo ovšem možné teprve poté, kdy se naše dělnické hnutí konstituuje přijetím leninismu jako hnutí skutečně revoluční a ovšem i poté, když proces jeho ideologického a teoretického vyzrání postupuje od filozofických implikací politické praxe k relativnímu vydělení filozofické součásti marxismu. Jestliže nejprve ve dvacátých letech je tu odmítnutí pozitivismu

¹² Srovn. soudy Josefa Tvrdého o marxismu např. v jeho *Průvodci dějinami evropské filozofie*, Brno 1947² nebo v jeho *Úvodu do filozofie*, Brno 1947, kde nadto figuruje výtky, že pro „hospodářský komunismus Marxův“ se „individuum v mase úplně ztrácí (dějiny tvoří proletariát), ačkoli za různých okolností (např. při revoluci) si byl důležitosti individuálního subjektu vědom“ (s. 111).

¹³ Přesvědčivě to ukázala např. J. Pešková rozborem Krejčího pozitivní etiky: „Krejčího etika a řešení společenské problematiky je (...) přímou apologetikou kapitalismu v době, kdy šlo o to upevnit, zmodernizovat českou společnost a povznést ji na úroveň vyspělých národů západní Evropy. Nepřímou apologetikou se stává tehdy, když cíle bylo dosaženo, ustavena samostatná buržoazní republika“. (*Positivní etika Františka Krejčího*, Československá psychologie, 1958, 3, s. 291.)

¹⁴ Viz např. Krejčího pokus o formulaci jakéhosi „českého socialismu“, jak to dokládá jeho časopis *Buducno* (1918–1920), resp. jeho články v *Majáku* a *České stráži*.

¹⁵ Tak s řadou dalších osobností (zejména s Nejedlým a Šaldou) podepisuje prohlášení na obranu tiskové svobody (1928), což znamenalo především obranu práv ko-

přítomno jen nepřímou a implicitně v „návratu k Marxovi“,¹⁶ ve třicátých letech česká marxistická kultura už dozrála k tomu, aby se s českým pozitivismem vyrovnala explicitně.

Tato kritika českého pozitivismu je dílem Eduarda Urxe. Třebaže v mnohém jen publicisticky načrtnutá a fragmentární,¹⁷ je všestranná a zásadní, a to tím spíše, že se již opírá o principy kritiky pozitivismu Leninova spisu *Materialismus a empiriokriticismus* – a to již v práci z roku 1930, tj. před vydáním českého překladu tohoto spisu.

Podle svých zásad historickofilozofické analýzy¹⁸ ukazuje Urx nejprve sociálně třídní kořeny českého pozitivismu: jde o „oficiální filozofii buržoazie“ „koncem minulého a začátkem našeho století“; „odpovídá nejvyšším fázím progresivního vývoje kapitalismu a byl v rukách české buržoazie, nesamostatné buržoazie, vhodným prostředkem k ovlivnění dělnictva, aby je získala pro svoje zájmy vůči vládnoucí buržoazii německé“.¹⁹ Opíraje se pak o Leninovy soudy charakterizuje Urx pozitivismus jako jakousi „stranu středu“ se sklonem k materialismu i idealismu, či spíše jako filozofii, která je jakousi „náladou pro materialismus“, ale současně otevírající „tisícera dvířka idealismu a dokonce fideismu“; jako teorii, jež „slovy předstírá materialismus“ a vydává se za filozofii, jedinečně založenou na přísně vědeckém, „empirickém základě“, avšak ve skutečnosti jen „hauzírující s pseudomaterialistickou teorií“, aby se tím kryl její „idealistický obsah“.²⁰

munistického a levicového tisku; protestuje proti střelení do dělníků (1931); s Nejedlým podepisuje *Otevřený dopis studentům* (1932), varující před fašismem a antikomunismem a zdůrazňující, že problém inteligence mohl být řešen jen v Sovětském svazu; s Nejedlým a Šaldou přejímá záštitu nad vydáváním Leninových spisů v češtině (1933) atd. Je příznačné, že spolu s těmito ideovými posuny, k nimž Krejčímu jistě napomáhal i Zdeněk Nejedlý, prohlubuje se Krejčího pochopení fenoménu Října a Sovětského svazu. I když již ve svém *Budoucnou* otiskuje statě pozitivisty Františka Fajfry, snaží se vysvětlit význam první socialistické revoluce a struktur, které nastoluje (zvl. statě *Bolševická teorie*, *Budoucnou* II, s. 129–138), později se pozitivně o snahách sovětské společnosti vyslovuje i sám. Tak např. v souvislosti se svým překladem Hegelova *Úvodu do filosofie dějin* píše: „Hegel byl panteista, což mu získalo odpůrce mezi dřívějšími idealisty, tak jako je dnes proti myslí našim nejmmodernějším pámbičkům. A toho se zase chápou antibolševici a antikomunisti se Stříbrného gardou v čele, ale také s Lidovými novinami, aby kinuli novým lidem tam na Rusi, kteří z Hegelovy studnice vyčerpali prostřednictvím Marxe a Lenina ideje k reformě společnosti lidské.“ (Všechny tyto dokumenty shrnuje *Československá psychologie*, 1958, č. 3, s. 317–321.)

¹⁶ Víceméně takovým způsobem interpretují Dubský a Strohs teoretickou činnost Jaroslava Kabeše ve dvacátých letech: „Pozornost, kterou věnuje dílům mladého Karla Marxe, spojena s úsilím postihnout v celistvosti vztah člověka ke skutečnosti, rozsah a možnost lidského jednání, jeho volní činnosti, míru jeho současné svobody i její příští hranice (...)“ „poněkud připomíná Gramsciho odpor proti deterministickým důsledkům pozitivismu (...)“ (*Filozofie v dějinách českého národa*, s. 261).

¹⁷ Je obohacena ve dvou pracích – v kapitole studie *Tvář vládnoucí třídy* (Tvorba 1930, č. 34) a ve statě *Československá filozofie. Několik poznámek o dějinách filozofie a hlavně o spisu dr. Josefa Kráte* (Tvorba 1938, č. 2). Nově otištěno např. ve výboru Urxových prací *V prvních řadách*, Praha 1962.

¹⁸ „Historik filozofie (...) musí si 1. všimnout sociologických kořenů jednotlivých filosofických směrů, pak 2. zkoumat, jak jednotliví filozofové řeší základní teoretické otázky, a konečně 3. alespoň v hrubých rysech všimnout si také praktických důsledků každé filozofické školy a jejich hlavních představitelů.“ (*V prvních řadách*, s. 129.)

¹⁹ Tamtéž, s. 101.

²⁰ Tamtéž, s. 101, 127, 101.

V gnozeologii pak pozitivismus s likvidací objektivní a absolutní pravdy upadá do relativismu („údělem člověka v tomto slzavém údolí je pouze poznání pravdy relativní“)²¹ a do agnosticizmu, „největšího filozofického šarlatánství a šejdířství“.²² S tím pak jde ruku v ruce pozitivistický objektivismus, nepřítomnost nesmiřitelnosti, která je „přece krásou a chloubou každé velké filozofie“.²³ Současně je si Urx dobře vědom toho, že český pozitivismus včetně tzv. novopozitivismu, tj. svého pokračování v buržoazní republice (Král, Tvrďý aj.), se „staví na samu, nutno říci, demokratickou levici české měšťácké filozofie“²⁴ a že představuje — lze-li to tak říci — poměrně raný stupeň rozpadu buržoazního filozofického vědomí; protože „hospodářská a politická situace, z níž pozitivismus vyrůstal, minula“, prodělává filozofie vládnoucí třídy pohyb (Urx píše ironicky „pokrok“), který i pseudomaterialismus hází přes palubu: „od pozitivismu vede cesta přímo k otevřenému filozofickému klerikalismu, k idealismu“.²⁵ I když tedy pro marxisty je pozitivismus nepřijatelný, mohou být na něj, a to zvláště v době, kdy se vede historický zápas mezi fašismem a demokracií, patrně uplatněna slova, kterými Urx závěrem hodnotí Králův spis *Československá filozofie*: je „zejména tou stránkou, která je zaměřena proti filozofickému mysticismu, projevem sil pokroku v oblasti filozofie a také v praktickém boji životním, třebaže jeho pokrokovost je nedůsledná“.²⁶ Nesporně hlavní nepřítel marxismu byl v onom historickém okamžiku jinde.

A tak lze říci, že i když české marxistické myšlení dovedlo již velmi přesně analyzovat a hodnotit českou pozitivistickou tradici, v době meziválečné ještě nedošlo — z mnoha důvodů, nikoli jen teoretických — k zásadnímu střetnutí s pozitivismem. K tomu dojde až po roce 1945, v období vyostřených politických a ideologických zápasů o charakter a duchovní tvářnost naší společnosti, — tj. mezi Květnem 1945 a Únorem 1948..

4

A tu také otevřeně vystupuje český pozitivismus proti marxistickoleninské filozofii, která v té době prožívá rozmach.²⁷ Tuto úlohu kritiky marxistické filozofie sehrála — vedle teoreticky nezávažné publicistiky — především stať Josefa Krále, *Pozitivismus, dialektický materialismus a filo-*

²¹ Tamtéž, s. 102.

²² Tamtéž, s. 104.

²³ Tamtéž, s. 132–133. Urx tento pozitivistický objektivismus exemplifikuje na Králově způsobu výkladu vývoje české filozofie v jeho spise *Československá filozofie*. Z dalších Urxových výtek tomuto spisu pak sluší vyzvednout to, že „přehlíží společenské, materiální podmínky, z nichž vyrůstaly a z nichž se vyvíjely u nás jednotlivé filozofické směry“ (Tamtéž, s. 128.)

²⁴ Tamtéž, s. 127.

²⁵ Tamtéž, s. 104. Urx to dokumentuje, ne příliš šťastně, na proměnách pojetí pravdy u Krejčího, K. Čapka a J. B. Kozáka.

²⁶ Tamtéž, s. 133.

²⁷ Tuto situaci přehledně líčí Ladislav Hrzal a Jakub Netopilík ve spise *Ideologický boj ve vývoji české filozofie*, Praha 1975, zvl. v kapitole I. *Boj o orientaci českého myšlení po roce 1945*, s. 11–37.

zofie.²⁸ Král se zde pokouší hájit oprávněnost pozitivismu, zároveň však směřuje ke „stručnému posouzení základních tezí dialektického materialismu“ (s. 217); podle sledu jeho polemiky lze soudit, že se přitom přidržuje Stalinova výkladu O dialektickém a historickém materialismu.

Nejprve Král odmítá — z „neutrálních“ pozic — materialismus: je mu jednou z „hypotéz víceméně pravděpodobných“, „metafyzickou domněnkou jako jiné“ (s. 217). „Nelze tedy materialismu prohlásiti za jediný správný výklad skutečnosti, vlastního jsoučna. Tím ovšem není řečeno, že je jím spiritualism“ (s. 219). Řadu výhrad má Král vůči marxistické dialektice: líčí ji hegelovským způsobem a konfrontuje ji s domněle „empirickým“ pojetím „moderního evolucionismu“ (Spencer). Přitom je pro Krále příznačné, že nejen pochybuje o originalitě marxistické dialektiky („Marx a Engels teprve vlastně vlivem pozitivismu a evolucionismu a přírodních věd docenili dosah pojmu vývoje, a ač přejali pro něj formuli Hegelovu, naplnili ji obsahem a odůvodnili pod vlivem evolucionismu moderního“ — s. 222), ale že klade otázky právě nad její revoluční jádro — nad úlohu rozporů a principu revoluční diskontinuity (viz s. 221—222). Rovněž námitky proti historickému materialismu se rozvíjejí v běžných kolejích, narýsovaných již před půl stoletím Masarykem. „Hospodářské jevy“ prý jsou jen jednou z kategorií sociálních jevů a nadto je nelze „nazývat hmotnými, nejvýše některé z nich toliko hmotnými a potiori (fortiori)“ (s. 223). „Rozdělení společenských jevů a společenských poměrů na hmotnou základnu a ideovou nadstavbu jest umělá konstrukce a spíše názorný obraz než přesné zjištění skutečnosti a příčinný výklad“ (s. 223) a „nelze tedy přijímat prostě, že hospodářské poměry jsou základem veškerého života a kultury“ (s. 223). Historický materialismus pak prý dále přehlíží „individuálního činitele“, tj. úlohu osobnosti v historickém pohybu, (s. 224) i působení „individuálního principu etického“, totiž principu osobního prospěchu (s. 224). „Další základní teze historického materialismu, že vývoj společnosti jest určován způsobem výroby“ podle Krále „nevystihuje plně ani věrně dějinný vývoj společnosti“ (s. 224),²⁹ prý stejně jako Marxova a Engelsova teze, že dějiny jsou dějinami třídních bojů. Zde pak Král — opíraje se o tradiční argumentaci buržoazní sociologie — vynakládá značnou námahu, aby problematizoval marxistické pojetí třídy, třídního boje a sociální revoluce; zamlžuje pojem třídy (existuje prý vždy řada tříd a sociálních skupin, nikoli jen dvě antagonistické; třídy jsou tvořeny vyšší důchodu, nikoli vztahem k výrobním prostředkům atd. — s. 226—227), dějinný vývoj měl jiné hybné síly a bude mít i jiné vyústění: „revoluce jako náhlá a násilná změna společenských poměrů je pochod jen výjimečný, tedy doplňující, druhotný, vedlejší proti evoluci jako pochodu postupném, ponaěhlém, základním“ (s. 227). Současně má být zpochybněn i ideál beztřídní komunistické společnosti: nejen že není „dosti pevně zdůvodněn“, nýbrž i proto,

²⁸ Česká mysl 1946—47, s. 210—232. Jde o přetisk přednášky ve Filozofické jednotě dne 17. dubna 1947.

²⁹ V této souvislosti se nejjasněji projevuje idealistický názor pozitivismu na společenský vývoj: „Jsou to ideje a konečkonců nejobecnější ideje, filozofické, které „ovládají“ dějiny,“ tvrdí Král s odvoláním na Comta (s. 225).

že podle sociologie nelze uznat, že „v budoucí společnosti vymizí třídy“ (s. 227).

A tak Král ze svého „posouzení“ historického materialismu jako „výkladu zjednodušujícího“ (s. 225), který „neobstojí před kritikou empirické sociologie“ (s. 227), vyvozuje závěr na celou marxisticko-leninskou filozofii: nelze prý ji uznat za „jedinou opravdu vědeckou filozofii“ — přes důraz na vědeckost aj. momenty, jimiž prý se blíží pozitivismu, jí chybí kritičnost a objektivnost, je poznamenána dogmatismem a stranickostí (s. 331).³⁰

Na tuto „kritiku“ se ovšem Královi nedostalo z marxistického tábora přímé odpovědi, tj. jeho „výtky“ marxistické filozofii nebyly adresně a explicitně vyvráceny. V době vyhocených zápasů kolem Února 1948, kdy šlo o zásadní politická rozhodnutí, nezdálo se ani takové teoretické vyvrácení potřebné. A to tím spíše, že brzy poté byla v důsledku revolučních přeměn odhánata českému pozitivismu (stejně jako ostatním buržoazním směrům ve filozofii a ideologii) institucionální základna, a tím ukončena jeho další existence. Nelze ovšem nevidět, že v daném okamžiku naše marxistická fronta neměla k takovému vyvrácení dost sil, zejména lidských: kvalifikovaných pracovníků marx-leninské filozofie bylo málo, nadto většina z nich málo zkušených začátečníků,³¹ kteří pro kritiku buržoazního myšlení neměli předpoklady, ale ani o ni nejevili zájem. Je příznačné, že když o něco později (1953) se počíná u nás organizovat práce na studiu a přehodnocení dějin české filozofie, pozitivismus ve své české podobě (podobně jako ostatní směry buržoazního myšlení „fáze sestupu“) se ocitá mimo zájem. A tak došlo k tomu, že český pozitivismus byl překonán politicky, mocensky, nikoli však ideologicky a teoreticky. V tomto smyslu nebyl zcela mrtev a čekal jen na příležitost, jak se znovu vynořit, byť v podobě přiměřené situací.

Tato možnost se objevuje v šedesátých letech, kdy před marxisticko-leninskou filozofií vystupují nové úkoly a problémy předpokládající její rozvinutí a prohloubení překonáním jistých deformací minulého období. Mezi rozmanitými problémy, které tak začínají vyvstávat, a které se zdají vést k jakési vnitřní diferenciaci marx-leninské filozofie, důležité místo připadá mimo jiné komplexnímu problému vědy (což bylo pochopitelné vzhledem ke zvyšování specifického významu vědeckého výzkumu v předvečer rozvíjení socialistické verze vědecko-technické revoluce). V této souvislosti se pak objevuje — sám o sobě nikoli neoprávněný — požadavek jakéhosi „zvědečtění“ marxistické filozofie a snaha jistým způsobem zaregistrovat a využít úspěchy nově vzniklých nebo dynamicky se rozvíjejících věd (kybernetika, moderní logiky, teorie modelování, teorie řízení, sociologie atd.), které do jisté doby zůstaly mimo pozornost naší filozofie. A právě zde (zejména v tendenci „zvědečtit“ marx-leninskou filozofii „vintegrováním“ metod a výsledků těchto věd) počíná se oživit nepře-

³⁰ Zejména v tomto posledním se Král shoduje s ještě militantnějším útokem na marxistickou filozofii, který v Černého Kritickém měsíčníku otiskl Robert Konečný (*K problémům sovětské filozofie*, KM 1948, s. 21–24).

³¹ Viz Hrzal-Netopilík, zvl. s. 18. Viz i má stat *Filozofie a krizový vývoj naší strany a společnosti*, sb. *Padesát vítězných let*, Brno, 1973, s. 32–34.

naná tradice pozitivismu, empirismu, antidialektické postoje, objektivismus „čisté vědy“, scientismu atd., třebaže nikoli ze starších zdrojů domácích, nýbrž z vlivů a infiltrací soudobého buržoazního myšlení (což je o to pochopitelnější, že řada těchto „nových“ věd se původně rozvíjela v těsném sepetí s moderními formami pozitivismu, analytických filozofií nebo prostě v širokém proudu moderního buržoazního scientismu). Co je však pro tento pohyb rozhodující: v souvislosti s krizovým vývojem naší strany a společností se některé o sobě oprávněné tendence deformují v proudy scientisticko-pozitivistické revize marxismu-leninismu. Povaha, forma a funkce této revize již byla v naší literatuře analyzována a zhodnocena.³² Zde stačí jen podtrhnout, že scientisticko-pozitivistický revizionismus svým směřováním k vytvoření jakéhosi scientismu jako světového názoru a (domněle odideologizované) ideologie, které kladly „vědu“ proti (marxisticko-leninské) ideologii, usiloval v podstatě o totéž, oč šlo v roce 1947 Královi a před tím českému pozitivismu vůbec. (Snad jen s tím rozdílem, že tento revizionismus vystupuje proti marxistickému myšlení v podstatě militantněji, než to kdy činil český pozitivismus.) A tak, ač to může znít paradoxně, tento scientistický revizionismus představuje jakousi závěrečnou fázi vývoje českého pozitivismu anebo jakési jeho svérázné dědictví. Jeho teoretické překonání by mělo být překonáním českého pozitivismu jako takového.

* * *

Nakonec je si však třeba položit otázku: byla již existence tak dlouho působící a vlivné tradice buržoazního myšlení překonána tak, že z ní nic nezbylo? Neexistují již ve vědomí naší společnosti tendence nebo možnosti, které by třeba jen zprostředkovaně souvisely s pozitivistickou tradicí anebo byly analogií k ní a které by za jistých okolností mohly podnítit její znovuožívání nebo volné navázání na ni? Lze se domnívat, že pro naše marxistické myšlení je již „případ pozitivismu“ definitivně vyřizen a že je již zbaveno povinnosti další konfrontace s ním?

Je jasné, že pro existenci nebo jakékoli vzkříšení pozitivismu dnes u nás chybí sociální a třídní základna — buržoazní sociální struktura, společenské

³² Hrzal a Netopilík v citovaném spise o tom píší: „Pozitivistická revize marxisticko-leninské filozofie spočívá v tom, že se pokouší „očistit“ dialektický materialismus od údajné ‚metafyziky‘ tím, že zastřeně odmítá kategorii hmoty nebo jí odkazuje do oblasti sémantiky. Využívajíc často argumentů ‚linguistic philosophy‘ snaží se obejít nebo zastřít řešení základní otázky filozofie“ (s. 310). „V oblasti historického materialismu usiluje pozitivistická revize o popření objektivních zákonů společenského vývoje a vrací se k psychologickému, či mechanickobehavioristickému nebo kybernetickému vysvětlování společenských jevů.“ (S. 311.) „Pozitivistická revize odmítá dialektiku a snaží se nahradit filozofickou metodu marxismu-leninismu, materialistickou dialektiku, jinou metodou, např. metodou kybernetiky nebo tzv. integrální sociologie či souhrnem speciálních metod používaných v různých vědách o přírodě, společnosti, myšlení.“ (S. 311.) „Avšak hlavním podtextem těchto snah byl koneckonců boj za ‚osvobození vědy‘ od ideologie.“ (S. 320.) „Za tímto ‚zvědečtění‘ filozofie se skrýval boj proti vedoucí úloze komunistické strany, proti historickému poslání dělnické třídy.“ (S. 315.)

síly, jejichž vědomí a zájem by jej vynucovaly, a ovšem i příslušné instituce, v nichž by mohl být zakotven. To by nám však nemělo bránit uvědomovat si, že přesto mohou i dnes u nás vystupovat v rovině sociálně psychologické, kognitivní a ideologické tendence znamenající jisté potenciální nebezpečí pozitivistických či pozitivizujících postojů. Mohly by se rezultovat z retardací společenského vědomí – z přetrvávání oné jakési „pozitivistické mentality“, z jistých mechanismů vývoje vědeckého poznání – z jistého „živelního pozitivismu“ vědeckých pracovníků a konečně z mezinárodních souvislostí – z vlivu soudobého západního pozitivismu, který jako součást buržoazní ideologie usiluje pronikat do vědomí i teoretického myšlení socialistické společnosti.³³

Samozřejmě: všechny tyto tendence k znovuožívání pozitivistických či pozitivizujících postojů existují dnes u nás jen jako možnost, která by mohla přerůst ve skutečnost pouze za jistých okolností: pokud by byly podceňovány, pokud by unikaly pozornosti naší teoretické a ideologické práce, tj. nebyly věcně analyzovány, vyvraceny a ve svém obsahu a důsledcích překonávány. A to předpokládá jak práci kritikou, tak pozitivní rozvíjení marxisticko-leninské filozofie jako takové.

DER POSITIVISMUS UND DAS MARXISTISCHE DENKEN

Ein Beitrag zur Geschichte ihrer Konfrontation in der modernen tschechischen Kultur

In seinem Aufsatz versucht der Autor die Entwicklung der Beziehungen zwischen dem tschechischen Positivismus und dem marxistischen Denken während ihrer gemeinsamen Existenz zu rekonstruieren. Das bedeutet zuerst die Frage zu beantworten, auf welche Weise der tschechische Positivismus, der in die tschechische geistige Kultur etwas früher als der Marxismus eintrat, den Prozeß des Eindringens und der Aufnahme des Marxismus in dieselbe vorgezeichnet hat.

Die prinzipielle Gegensätzlichkeit der beiden Strömungen kam allerdings in der tschechischen Gesellschaft erst allmählich zum Ausdruck, ja ihre Konfrontation auf der philosophisch-theoretischen Ebene wurde erst von einem gewissen Zeitpunkt an überhaupt möglich. Die tschechischen Positivisten (namentlich František Krejčí um die Jahrhundertwende) lehnten die marxistische Weltanschauung prinzipiell ab und stützten sich dabei auf die Marx-Kritik von T. G. Masaryk (1898); Masaryk's Kritik am Marxismus galt ihnen (auch für Tvrdý, Král etc.) als so überzeugend und endgültig, daß die Notwendigkeit einer selbständigen Auseinandersetzung mit dem Marxismus, ja sogar eines bloßen Studiums desselben nie empfangen. Das bedeutet aber auch daß der Marxismus für sie (bis zur Zeit nach dem zweiten Weltkrieg) kein Hauptfeind war. Obwohl der tschechische Positivismus durch sein Fortschrittlertum und seinen Antiklerikalismus weit über die akademischen Grenzen hinaus auf die breiten Bevölkerungsschichten (auch auf die Arbeiterschaft) wirkte, wurde er aber auch mit seinem flachen Evolutionismus, seiner atheoretischen Einstellung usw., zu einem Hindernis im Prozeß der Aufnahme des Marxismus. Sehr ungünstig wirkte hier die sog. positivistische Mentalität, die zwar nicht direkt vom tschechischen Positivismus geschaffen wurde, die jedoch mit ihm korrespondierte. Die Entwicklung des Marxismus in der tschechischen Gesellschaft setzte darum eine grund-

³³ Viz má stat *O přežitcích a dědictví českého pozitivismu* ve sborníku *K metodologickým problémům marxisticko-leninské filozofie*, Brno 1980.

sätzliche Auseinandersetzung mit der positivistischen Tradition voraus, und zwar auch auf der theoretisch-philosophischen Ebene. Genug reif dazu war die tschechische marxistische Kultur erst in den 30er Jahren; zu dieser Zeit entstanden die publizistischen Aufsätze von Eduard Urš, in denen vom marxistischen Standpunkt aus (und auch mit Kenntnis der leninschen Kritik des Positivismus) der tschechische Positivismus abgelehnt wurde. Es ist jedoch interessant, daß auch für Urš in dieser Zeit der faschistischen Bedrohung der Positivismus (dessen Vertreter demokratisch eingestellt waren) nicht den Hauptfeind darstellte.

Zu einem offenen Feind wurde der tschechische Positivismus erst in der Nachkriegszeit (Mai 1945 bis Februar 1948). Zu dieser Zeit veröffentlichte Josef Král eine Verteidigung des Positivismus, die zugleich einen ziemlich scharfen Angriff auf die marxistische Philosophie darstellte. Kurz danach ging allerdings die Entwicklung des tschechischen Positivismus zu Ende: er wurde mit politischen Mitteln, aber nicht auf der ideologischen und theoretischen Ebene überwunden, was später gewisse Illusionen über den Positivismus, ja sogar seine Wiedererlebung ermöglichte. Am Ende der sechziger Jahre, in der Krisenperiode unserer Gesellschaft, entstand u. a. der scientistisch-positivistische Revisionismus; inwieweit dieser als eine gewisse Fortsetzung des tschechischen Positivismus angesehen werden kann, obwohl auch als Folge der Einflüsse des westlichen Positivismus, bedeutet seine theoretische und ideologische Überwindung zugleich auch die definitive Niederlage des tschechischen Positivismus als solchen. Eine gewisse Gefahr des Wiederbelebens positivistischer Denkweisen besteht jedoch immer noch — infolge des Überlebens der „positivistischen Mentalität“, des „spontanen Positivismus“ in der wissenschaftlichen Arbeit sowie der Infiltration des zeitgenössischen westlichen Positivismus. Diese Tendenzen darf man nicht unterschätzen: sie müssen analysiert und widerlegt werden, und zwar sowohl durch die Kritik, als auch durch die positive Entfaltung der marxistisch-leninistischen Philosophie als solcher.